

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ЗАКОННОСТІ В ГОСПОДАРЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF RULE OF LAW AND LEGALITY ARE IN THE ECONOMIC PROCESS OF UKRAINE

Козаченко Ю.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавської державної аграрної академії

Аналізуються конституційні принципи верховенства права та законності й особливості їх застосування в господарському судочинстві України. Обґрунтовується, що принципи верховенства права та законності в господарському судочинстві хоча й мають самостійне значення, існують у тісному взаємозв'язку. Висловлено пропозиції щодо підвищення ролі принципів верховенства права та законності в господарському судочинстві України.

Ключові слова: принцип, конституційні принципи, принцип верховенства права, принцип законності, господарське судочинство.

Анализируются конституционные принципы верховенства права и законности и особенности их применения в хозяйственном судопроизводстве Украины. Обосновывается, что принципы верховенства права и законности в хозяйственном судопроизводстве хотя и имеют самостоятельное значение, существуют в тесной взаимосвязи. Высказаны предложения относительно повышения роли принципов верховенства права и законности в хозяйственном судопроизводстве Украины.

Ключевые слова: принцип, конституционные принципы, принцип верховенства права, принцип законности, хозяйственное судопроизводство.

In the article constitutional principles of rule of law and legality and feature of their application are analysed in the economic process of Ukraine. Grounded, that principles of rule of law and legality in the economic process though have an independent value, but are exist in close intercommunication. The position about the role of principles of rule of law and legality in the economic process of Ukraine are offered.

Key words: principle, constitutional principles, principle of rule of law, principle of legality, economic process.

Постановка проблеми. Втілення ідей верховенства права і законності в правозастосовну діяльність національних судів є важливим кроком на шляху утвердження України як правової держави. У національному законодавстві принципи верховенства права і законності визначені основними засадами господарського судочинства, завданням якого є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, що належать до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [1]. Однак в Україні немає сталої судової практики застосування цих принципів, відсутнє уніфіковане їх тлумачення, що призводить до обмеження змісту цих принципів, однаковості їх розуміння під час відправлення правосуддя господарськими судами України.

Стан опрацювання. Кількість наукових праць, присвячених вивченню принципів верховенства права і законності, є досить значною, що підтверджує актуальність цього питання. Зміст принципів верховенства права і законності найбільш детально досліджували у своїх роботах вітчизняні науковці А. Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, Є. Назаренко, М. Орзіх, В. Селіванов, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, С. Шевчук та інші.

Метою статті є аналіз змісту принципів верховенства права та законності в господарсько-процесуальному аспекті, дослідження особливостей їх застосування господарськими судами України, формування пропозицій щодо підвищення ролі принципів верховенства права та законності в господарському судочинстві України.

Вклад основного матеріалу. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) акцентує на тому, що верховенство права є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. У рамках поняття «верховенство права» вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставилися до кожного з повагою, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав змогу оскаржити

незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами [2, с. 171].

Великий енциклопедичний юридичний словник встановлює, що принципи (від лат. *«principium»* – начало, основа) – це основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, права, політичної, державної чи громадської організації [3, с. 941].

Принцип верховенства права належить до конституційних принципів (ст. 8 Конституції України) й означає пріоритет прав та свобод людини, справедливість і гуманізм у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування. Конституція України не характеризує поняття «верховенство права», а лише зазначає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8 Конституції України), хоча цей принцип має не лише ідеологічне, а й практичне значення.

Ч. 1 ст. 129 Конституції України встановлює, що суддя, здійснюючи правосуддя, має бути незалежним та керуватись верховенством права [4]. Принцип верховенства права є універсальним як для кримінального, цивільного, адміністративного, так і для господарського судочинства. Ст. 11 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) містить положення, згідно з яким суд господарської юрисдикції у розгляді справи керується принципом верховенства права [1].

В Україні вперше характеристику вимог принципу верховенства права подано у Рішенні Конституційного Суду України у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2 листопада 2004 р. [5]. Відповідно до розуміння Конституційного Суду України, «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути просякнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й

інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [5].

Конституційний Суд України, характеризуючи принцип верховенства права, розглядає право не як нормативний акт чи систему нормативних актів, а як втілення справедливості, що є протилежним безправності і свавілля. Держава не може діяти свавільно, вона обмежена правом, тобто не лише законодавством, що створене нею, але й правом, яке існує апіорі, незалежно від її розсуду – «природним правом», або природними правами кожної людини. П.М. Рабінович наголошує, що фундаментом природно-правової позиції Конституційного Суду України у тлумаченні поняття «верховенство права» є категорія справедливості [6].

Принцип верховенства права застосовується у практиці Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і роз'яснюється у змісті його рішень. ЄСПЛ вважає, що верховенство права є концепцією, властивою усім статтям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Суд наголошує, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 Конвенції, має тлумачитися у світлі преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць [7, п. 72].

Доктрина ЄСПЛ є важливим джерелом втілення принципу верховенства права у правозастосовну діяльність вітчизняних господарських судів. У рішеннях ЄСПЛ надається різноманітне тлумачення принципу верховенства права. Так, П.М. Рабінович виокремлює такі ознаки принципу верховенства права, сформульовані у рішеннях ЄСПЛ: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності на діяльність усіх без винятку органів держави, включаючи й органи прокуратури; правова певність, визначеність становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невідомий і непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; обсяг будь-якого правового розсуду й спосіб його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; майже безвиняткова можливість доступу до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя [6].

Щоб з'ясувати зміст принципу верховенства права, доцільно звернутись до положень Доповіді Європейської комісії «За демократію через право», яка була схвалена Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Венеціанська комісія наголошує, що, попри розбіжності в поглядах на принцип верховенства права, є консенсус щодо стрижневих елементів поняття «верховенство права», а самі елементи є не лише формальними, а й субстантивними (матеріальними). Такими стрижневими елементами є: (1) законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; (2) юридична визначеність; (3) заборона свавілля; (4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; (5) дотримання прав людини; (6) заборона дискримінації та рівність перед законом [2, с. 177].

Досліджуючи зміст принципу верховенства права як керівної засади господарського судочинства, варто звернути увагу на його безпосереднє втілення у правозастосовну діяльність господарського суду.

Нині Єдиний державний реєстр судових рішень України налічує понад 100 000 рішень господарських судів. Із них більше 20 000 (тобто більше 20% від загальної кількості) містять посилання на принцип верховенства права [8].

Проте кількісний показник не зумовлює якісну складову частину та не свідчить про високий ступінь втілення принципу верховенства права у практику врегулювання спірних правовідносин у господарських справах. Вибірковий аналіз рішень господарських судів України переважно вказує на формальне посилення судових інстанцій на принцип верховенства права. Звернення господарського суду до принципу верховенства права часто відбувається з метою посилити свою правову позицію та навести додаткову аргументацію в мотивувальній частині рішення суду, у тому числі за умови достатності норм матеріального права для врегулювання спору.

З одного боку, такий підхід є позитивним явищем та опосередковано вказує на повагу господарського суду до принципу верховенства права. Однак, з іншого боку, принцип верховенства права за таких умов сприймається суспільством (зокрема учасниками судового процесу) як формула, яка не впливає на вирішення справи по суті і згадування якої у змісті судового рішення є формальністю. Це створює враження штучності застосування принципу верховенства права як регулятора суспільних відносин.

Принцип верховенства права в господарському судочинстві перебуває у тісному зв'язку з принципом законності. Законність є невід'ємним та ключовим елементом верховенства права.

Конституційними засадами принципу законності є положення Конституції України, згідно з якими органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених межах і відповідно до законів України (ч. 2 ст. 6). Крім того, ч. 1 ст. 19 Конституції України передбачає, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством [4].

ГПК України не містить тлумачення принципу законності господарського судочинства. Проте ст. 236 ГПК України встановлює правило, згідно з яким судові рішення має ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права у разі дотримання норм процесуального права [1].

Отже, конституційний принцип законності як засада господарського судочинства визначається, по-перше, тим, що відправлення правосуддя господарськими судами можливе лише у разі дотримання норм процесуального права. Вся діяльність господарського суду є формалізованою, підпорядкованою чинному господарському процесуальному законодавству і має здійснюватись у визначеному ГПК України порядку.

По-друге, господарський суд у своїй діяльності при вирішенні справ має правильно застосовувати норми матеріального права для врегулювання конкретних спірних відносин. Неправильне застосування норм матеріального права може проявлятися у неправильному тлумаченні норми права, або застосуванні правової норми, яка не підлягає застосуванню, або незастосуванні норми, яка підлягає застосуванню.

Ст. 277 ГПК України передбачає, що порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права є підставою для скасування судового рішення повністю або частково та ухвалення нового рішення у відповідній частині або зміні судового рішення [1].

Згідно з офіційними даними Аналітично-статистичного відділу правового управління Вишого господарського суду України щодо здійснення судочинства господарськими судами України у 2017 р. більшість рішень судів першої інстанції (79,5%) відповідає вимогам чинного законодавства і набрала законної сили після закінчення перебігу строку для їх оскарження. На розгляді апеляційних господарських судів України у 2017 р. знаходилось 58,6 тис. скарг, заяв, справ із господарських спорів. У касаційному порядку за 2017 р. у середньому змінено та скасовано 8,9% судових рішень апеляційних господарських судів [9].

Реалізація принципу законності в господарському процесі забезпечується окремими процесуальними гарантіями. Згідно з положеннями Закону України «Про судоустрій і статус суддів» гарантіями забезпечення дотримання реалізації принципу законності в господарському процесі є [10]: незалежність суддів господарського суду і підпорядкування їх тільки Конституції і законам; рівність перед законом і судом; змагальність процесу і рівноправність сторін; гласність розгляду в господарських судах; безпосередність і безперервність судового розгляду; наявність стадії перегляду рішень, що не набрали законної сили, в апеляційному порядку і стадії перегляду рішень, які набрали чинності, у касаційному порядку; встановлена письмова форма рішення і докладно регламентований його структурний зміст; можливість відводу судді; змога сторони мати представника; чітка регламентація форми і змісту позовної заяви тощо.

Важливою гарантією дотримання принципу законності у господарському судочинстві є також запровадження в порядку судової реформи 2016 р. процедури конституційного звернення у вигляді конституційної скарги щодо

перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Згідно із Законом України «Про Конституційний Суд України» суб'єктом права на конституційну скаргу може бути як фізична, так і юридична особа – суб'єкт приватного права, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України [11].

Відповідно, встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого нормативного акта чи їх окремих положень, застосованих судом при вирішенні справи, є підставою для перегляду судового рішення у зв'язку з виключними обставинами згідно з ч. 3 ст. 320 ГПК України [1].

Висновки. Конституційні принципи верховенства права та законності становлять основоположні принципи господарського судочинства в Україні. Адже основним чинником авторитету судової влади є справедливий неупереджений розгляд справи, що відбувається на засадах верховенства права, за умови дотримання встановленої законодавством процесуальної форми діяльності суду та правильного застосування норми матеріального права з метою врегулювання спірних правовідносин.

Фундаментальними аспектами для утвердження принципів верховенства права і законності як засад господарського судочинства є, по-перше, удосконалення положень національного законодавства, які стосовно верховенства права мають загальний характер та не розкривають його зміст; по-друге, узгодження правозастосовної діяльності господарських судів з міжнародними стандартами та прецедентною практикою ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господарський процесуальний кодекс України: Закон від 06.11.1991 р. № 1798-XII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 06.06.2018).
2. Доповідь, схвалена Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Право України. 2011. № 10. С. 168–184.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка», 2007. 992 с.
4. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 06.06.2018).
5. Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): рішення Конституційного суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/v015p710-04> (дата звернення: 06.06.2018).
6. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?d=668&i=&w=r> (дата звернення: 06.06.2018).
7. Справа «Совтрансавто-Холдинг» проти України» (заява № 48553/99): рішення Європейського суду з прав людини від 25.07.2002 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_043 (дата звернення: 06.06.2018).
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 06.06.2018).
9. Статистична довідка щодо здійснення судочинства господарськими судами України в 2017 р. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/06.pdf> (дата звернення: 06.06.2018).
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 06.06.2018).
11. Про Конституційний Суд України: Закон від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 06.06.2018).